

Prilozi o duhovnom stanju vremena

Prijevod

UDK 327 (100) + 327.2 + 308

Kraj povijesti?*

FRANCIS FUKUYAMA

Sažetak

Dvadeseto stoljeće svjedočilo je kako razvijeni svijet pada u paroksizam ideološkog nasilja, dok se liberalizam razračunavao prvo s ostacima apsolutizma, zatim s boljševizmom i fašizmom i konačno obnovljenim marksizmom koji je prijetio da dovede do konačne apokalipse atomskog rata. Trijumf zapadne liberalne demokracije prvenstveno je vidljiv na potpunom iscrpljenju ostvarivih, sistematičnih alternativa. Ono čemu smo možda svjedoci nije samo završetak hladnog rata ili protjecanje određenog razdoblja poslijeratne povijesti, već kraj povijesti kao takve. Riječ je o krajnjoj točki ideološke evolucije čovječanstva i univerzalizaciji zapadne liberalne demokracije kao završne faze ljudske vladavine. Pobjeda liberalizma odigrala se prvenstveno na području ideja ili svijesti, te je za sada nedovršena na području stvarnog ili materijalnog svijeta. Na kraju povijesti opću svjetsku ideologijsku borbu koja je zahtijevala odvažnost, hrabrost, maštovitost i idealizam, zamijenit će ekonomski proračuni, beskrajno rješavanje tehničkih problema, briga za okruženje i zadovoljavanje istančanih potrošačkih zahtjeva.

Promatrajući tok događaja u proteklom desetljeću teško je izbjeći osjećaj da se nešto veoma značajno dogodilo u svjetskoj povijesti. Protekla godina bila je svjedok poplave članaka koji su podsjećali na kraj hladnog rata i na činjenicu da izgleda kao da "mir" izbija u mnogim dijelovima svijeta. Većini tih analiza nedostaje bilo kakav veći konceptualni okvir na osnovi kojega bi se moglo razlikovati bitno od sporednoga i slučajnoga u svjetskoj povijesti, te su one, osim toga, prepoznatljivo površne. Kada bi Gorbačova istjerali iz Kremlja ili kad bi novi Ajatolah iz opustošene prijestolnice Srednjeg istoka proglasio tisućljetno Kristovo carstvo, isti ti komentatori otimali bi se da najave ponovno rođenje nove ere sukoba.

*Francis Fukuyama zamjenik je direktora personala za političko planiranje pri State Departmentu i nekadašnji analitičar RAND korporacije. Ovaj članak nastao je na temelju predavanja održanog u John M. Olin Centru za izučavanje teorije i prakse demokracije na University of Chicago. Autor se naročito zahvaljuje Olin Centru, Nathanu Tarcovu i Allanu Bloomu za njihovu podršku u ovom, kao i u mnogim drugim pothvatima. Mišljenje izraženo u ovom članku ne izražava stavove RAND korporacije kao ni stavove agencija vlade SAD.

Ipak, svi ti ljudi imaju nejasan osjećaj da se događa neki značajan proces, proces koji daje smisao i red dnevnim novinama. Dvadeseto stoljeće svjedočilo je kako razvijeni svijet pada u paroksizam ideološkog nasilja, dok se liberalizam razračunavao prvo s ostacima apsolutizma, zatim s boljševizmom i fašizmom i konačno obnovljenim marksizmom koji je prijetio da dovede do konačne apokaliptičke atomskog rata. No, stoljeće koje je započelo puno samopouzdanja u konačni trijumf zapadne liberalne demokracije, čini se kao da na svom kraju zatvara pun krug i vraća se tamo gdje je počelo; ne na "kraj ideologije" odnosno sjedinjenje kapitalizma i socijalizma, kao što je ranije proricano, već na smionu pobjedu ekonomskog i političkog liberalizma.

Trijumf Zapada, odnosno zapadne ideje, prvenstveno je vidljiv u potpunom iscrpljenju ostvarivih, sistematičnih alternativa zapadnom liberalizmu. U proteklom desetljeću odigrale su se nepobitne promjene u intelektualnoj klimi dviju najvećih komunističkih zemalja u kojima su također započeli procesi značajnih reformi. No, taj se fenomen proteže izvan visoke politike i može se, također, promatrati kroz neizbježno širenje zapadne potrošačke kulture u tako raznovrsnim kontekstima kao što su, primjerice, seoske tržnice i televizori u boji, sada sveprisutni širom Kine, zatim zadružni restorani i prodavaonice odjeće otvorene prošle godine u Moskvi, Beethoven koji se može čuti u japanskim robnim kućama ili rock muzika u kojoj podjednako uživaju u Pragu, Rangun i Teheranu. Ono čemu smo možda svjedoci nije samo završetak hladnog rata ili protjecanje određenog razdoblja, poslijeratne povijesti, već kraj povijesti kao takve. Riječ je o krajnjoj točki ideološke evolucije čovječanstva i univerzalizaciji zapadne liberalne demokracije kao završnog oblika ljudske vladavine. To ne znači da će ubuduće nedostajati događaji da ispune stranice godišnjeg pregleda međunarodnih odnosa koji priprema časopis *Foreign Affairs*, jer pobjeda liberalizma odigrala se prvenstveno na području ideja ili svijesti, te je za sada nedovršena na području stvarnog ili materijalnog svijeta.

Međutim, postoje snažni razlozi za vjerovanje da je liberalizam ideal koji će upravljati materijalnim svijetom na dugu stazu. Da bismo to razumjeli, moramo prvo razmotriti neka teorijska pitanja koja se odnose na prirodu povijesnih promjena.

I

Ideja o kraju povijesti nije originalna. Njezin najbolji propagator bio je Karl Marx koji je vjerovao da se pravac povijesnog razvoja kreće k određenom cilju, da je on određen međusobnim djelovanjem materijalnih snaga, te da će taj razvoj doći do kraja samo uz ostvarenje komunističke utopije koja će konačno razriješiti sve prethodne suprotnosti. No ovo shvaćanje povijesti kao dijalektičkog procesa koji ima početak, sredinu i kraj Marx je posudio od svoga velikog njemačkog pretka, Georga Wilhelma Friedricha Hegela.

Na sreću ili nesreću, dobar dio Hegelova historicizma postao je dio našega suvremenog intelektualnog prtljaga. Predodžba da je ljudsko društvo na svom putu do sadašnjosti napredovalo kroz niz primitivnih etapa razvitka svijesti i da te etape odgovaraju konkretnim oblicima društvene organizacije kao što su plemenska, robovlasnička, teokratska i, konačno, demokratsko-egalitarna društva,

postalo je neodvojivo od suvremenog razumijevanja čovjeka. Hegel je bio prvi filozof koji je govorio jezikom moderne društvene znanosti, i to u toj mjeri da je čovjek za njega bio proizvod svoga konkretnog povijesnog i društvenog okruženja, a ne skup manje ili više utvrđenih "prirodnih" atributa, kao što su to zastupali raniji teoretičari prirodnog prava. Majstorstvo i preobrazba čovjekova prirodnog okruženja kroz primjenu znanosti i tehnologije izvorno nije bio marksistički već hegelijanski koncept. Međutim, za razliku od kasnijih historicista čiji je povijesni relativizam degenarirao u relativizam tout court, Hegel je vjerovao da povijest kulminira u jednome apsolutnom trenutku - trenutku u kojem pobjeđuje konačni racionalni oblik društva i države.

Hegelova je nesreća to što ga danas poznaju prvenstveno kao Marxova prethodnika, a naša je nesreća to što nas tek nekolicina iz izravnog proučavanja poznaje Hegelovo stvaralaštvo, no tek nakon što je to stvaralaštvo prošlo kroz iskrivljujuću leću marksizma. U Francuskoj je, međutim, postojao pokušaj da se Hegel spasi od marksističkih tumača, odnosno da se on uskrсне kao filozof koji najpravičnije govori našem vremenu. Među tim modernim francuskim tumačima Hegela najveći je svakako bio Alexandre Kojève, briljantni ruski emigrant koji je tridesetih godina na Ecole Praticque des Hautes Etudes¹ u Parizu održao seriju veoma značajnih seminara. Kojève, uglavnom nepoznat u Sjedinjenim Američkim Državama, imao je važan utjecaj na intelektualni život Evrope. Među njegovim studentima bile su takve buduće veličine kao Jean-Paul Sartre na ljevici i Raymond Aron na desnici. Poslijeratni egzistencijalizam posudio je od Hegela mnoge od svojih osnovnih kategorija upravo preko Kojève.

Kojève je nastojao uzdići onog Hegela iz *Fenomenologije duha* koji je proglasio da je 1806. povijest na svome kraju. Hegel je već tada, u Napoleonoj pobjedi nad ruskom monarhijom u bici kod Jena, vidio pobjedu ideala francuske revolucije i predstojeću univerzalizaciju države na osnovi načela slobode i jednakosti. U svjetlu burnih događaja u slijedećem stoljeću i pol Kojève ne samo što nije odbacio Hegela, već je inzistirao na tome da je Hegelova prethodna tvrdnja u biti točna². Bitka kod Jena označila je kraj povijesti zato što je upravo tada avangarda čovječanstva (pojam veoma blizak marksistima) ostvarila načela francuske revolucije. Iako se nakon 1806. još moralo dosta toga učiniti - ukinuti ropstvo i trgovinu robovima, proširiti građanska prava na radnike, žene, crnce i druge rase itd. - osnovna načela liberalne demokratske države nisu se mogla više unapređivati. Dva svjetska rata u ovom stoljeću, sa svim svojim revolucijama i preokretima, utjecala su samo na prostorno proširenje navedenih načela. Taj utjecaj izvršen je tako da su razna područja ljudske civilizacije dovedena na razinu najnaprednijih

¹ Najpoznatiji rad Kojèvea je njegov *Introduction à la lecture de Hegel* (Pariz: Editions Gallimard, 1947), bilješke s predavanja na Ecole Praticque iz 30-tih. Ova knjiga može se nabaviti na engleskom pod nazivom *Introduction to the Reading of Hegel*, tekstove je svrstao Raymond Queneau, uredio ih je Allan Bloom, a preveo James Nichols (New York: Basic Books, 1969). (Usp. i prijevod na hrvatski ili srpski: A. Kojève, *Kako čitati Hegela*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966, prijevod A. Habazin, prim. S.E.)

² U tom smislu Kojève je u oštroj suprotnosti sa suvremenim njemačkim tumačima Hegela, koji su, poput Herberta Marcusea, imajući više naklonitosti prema Marxu, smatrali Hegela povijesno ograničenim i nekompletnim filozofom.

prethodnica, te tako što su društva u Evropi i Sjevernoj Americi na vrhuncu civilizacije prinudena da potpunije primijene svoj liberalizam.

Država koja nastaje na kraju povijesti liberalna je u onoj mjeri u kojoj prepoznaje i kroz sistem prava štiti univerzalna čovjekova prava na slobodu, a demokratska u onoj mjeri u kojoj postoji samo uz pristanak onih kojima se upravlja. Za Kojéve, ova takozvana "univerzalno homogena država" istinski je otjelovljena u zemljama poslijeratne Zapadne Evrope - točnije, u onim mlitavim, bogatim, samozadovoljnim, zatvorenim, slabovoljnim zemljama čiji je najznačajniji herojski pothvat bilo stvaranje zajedničkog tržišta³. No, upravo to se i moglo očekivati, jer ljudska povijest i sukob koji ju je označavao temeljili su se na postojanju "proturječnosti", poput zahtjeva primitivnog čovjeka za uzajamno priznanje, dijalektike gospodara i roba, preobrazbe i majstorstva prirode, borbe za univerzalno priznanje prava i dihotomije proletera i kapitalista. No, u univerzalnoj homogenoj državi sve su prethodne proturječnosti razriješene i sve ljudske potrebe zadovoljene. Nema borbe ili sukoba oko "velikih" pitanja i, sukladno tome, nepotrebni su generali i državnici, a ono što preostaje prvenstveno je ekonomska aktivnost. Zaista, život Kojévea bio je u skladu s njegovim podučavanjem. Budući da je Hegel (ispravno shvaćen) već bio dosegao apsolutno znanje, a u uvjerenju da zato više nema posla za filozofe, Kojéve je nakon rata prestao predavati te je ostatak života do svoje smrti 1968. proveo radeći kao činovnik u Evropskoj ekonomskoj zajednici.

Njegovim suvremenicima s polovine stoljeća Kojéveovo proglašenje kraja povijesti moralo je izgledati kao tipičan ekscentrični solipsizam francuskog intelektualca, stvoren na kraju drugoga svjetskog rata, na vrhuncu hladnog rata. Da bismo mogli razumjeti kako je Kojéve mogao biti toliko drzak i tvrditi kako je povijest završila, moramo prije svega razumjeti značenje hegelijanskog idealizma.

II

Za Hegela, proturječnosti koje pokreću povijest prvenstveno djeluju na području ljudske svijesti, primjerice na razini ideja⁴. No, ne ideje kao što su trivijalni prijedlozi američkih političara u godini izbora, već ideje u smislu značajnih objedinjavajućih pogleda na svijet koji se najbolje mogu razumjeti u okviru ideologije. Ideologija u tom smislu nije ograničena na svjetovne i izričite političke doktrine s kojima je obično povezujemo, već može podrazumijevati religiju, kulturu, kao i skup moralnih vrijednosti koje također prožimlju svako društvo.

Hegelovo viđenje odnosa između idejnog svijeta i stvarnih ili materijalnih svjetova izuzetno je složeno, a naročito činjenica da je za njega razlika između svjetova samo prividna⁵. Hegel nije vjerovao da se stvarni svijet na prostodušan način pokorava ili može natjerati na pokoravanje od strane ideoloških predrasuda pro-

³ Kojéve je također izjednačavao kraj povijesti s poslijeratnim "američkim načinom života", ka kojem se, prema njegovom mišljenju, kretao i Sovjetski Savez.

⁴ Ovo shvaćanje izraženo je u poznatom aforizmu iz predgovora u *Filozofiju povijesti*: "Sve što je umno zbiljsko je i sve što je zbiljsko umno je".

⁵ Uistinu, za Hegela je i sama podvojenost između idejnih i materijalnih svjetova sama po sebi samo prividna podvojenost koju je u konačnici prevladao samosvjesni subjekt. U njegovom sistemu i sam materijalni svijet samo je jedno očitovanje svijesti.

fesora filozofije, niti da "materijalni" svijet ne može utjecati na idejni. Uistinu, Hegel-profesor privremeno je ostao bez posla usljed jednog veoma materijalnog događaja — bitke kod Jena. Međutim, dok se Hegelovo pisanje i razmišljanje moglo zaustaviti metkom iz materijalnog svijeta, prst na okidaču pištolja bio je uzastopce potican idejama slobode i jednakosti koje su pokretale francusku revoluciju.

Za Hegela, sveukupno ljudsko ponašanje u materijalnom svijetu, a zbog toga i ljudska povijest, proistječe iz prethodnog stanja svijesti. Ova ideja slična je onoj koju je izrazio John Maynard Keynes kada je rekao da čovjekovi pogledi na događaje obično potječu od zastarjelih ekonomista i akademskih škrabala iz ranijih generacija. Ova svijest ne mora biti eksplicitna i samosvjesna, kao što su moderne političke doktrine, već može poprimiti oblik religije ili jednostavnih kulturnih ili moralnih navika. Ali, ovo područje svijesti na dugu stazu nužno se manifestira u materijalnom svijetu te tako uistinu stvara materijalni svijet prema vlastitom liku. Svijest je uzrok a ne posljedica, te se može razviti neovisno o materijalnom svijetu. Stoga je povijest ideologije onaj stvarni podtekst koji prožima prividnu zbrku aktualnih događaja.

Hegelov idealizam slabo je prošao kod kasnijih mislilaca. Marx je potpuno preokrenuo redosljed stvarnog i idejnog, smjestivši cijelu sferu svijesti, religiju, umjetnost, kulturu i samu filozofiju u "nadgradnju" koja je potpuno određena vodećim načinom proizvodnje. Još jedna nesretna ostavština marksizma jest naša sklonost da se povlačimo u materijalistička i utilitaristička tumačenja političkih i povijesnih pojava, te naša nesklonost da vjerujemo u autonomnu snagu ideja. Nedavni primjer prethodnoga jest izuzetno uspješno djelo Paula Kenedya Uspon i pad velikih sila, koje propast velikih sila jednostavno pripisuje ekonomskim tenzijama. Očigledno, do određene razine to je istinito: imperij čija je ekonomija jedva iznad razine egzistencije ne može beskonačno iscrpljivati državnu blagajnu. No, da li će visokoproduktivno, moderno, industrijsko društvo izabrati da potroši 3 ili 7 posto svoga bruto nacionalnog proizvoda na obranu umjesto na potrošnju, u potpunosti je pitanje političkih prioriteta tog društva koji su određeni na području svijesti.

Materijalistička pristranost moderne misli nije obilježje samo ljudi na ljevici koji su možda naklonjeni marksizmu, već je obilježje i mnogih vatrenih antimarxista. Uistinu, na desnici se nalazi nešto što se može nazvati školom materijalističkog determinizma Wall Street Journala koja umanjuje značaj ideologije i kulture te promatra čovjeka kao, u biti, racionalnog pojedinca, orijentiranog k maksimiziranju profita. Upravo takav pojedinac i njegova težnja za materijalnim stimulansima jest ono što je postavljeno kao temelj ekonomskog života kao takvog u udžbenicima iz ekonomije⁶. Jedan mali primjer može ilustrirati problematičnu narav ovakvih materijalističkih pogleda.

⁶ U stvari, moderni su ekonomisti, priznajući da čovjek nije uvijek usmjeren k uvećanju profita, uveli pojam "korisnost" ("utility"), svrstavajući pod korisnost prihod ili neku drugu vrijednost koja se može uvećati kao razonoda, seksualno zadovoljstvo ili zadovoljstvo filozofiranja. Činjenica da se profit mora zamijeniti vrijednošću poput korisnosti ukazuje na uvjerljivost idealističkog pogleda.

Max Weber počinje svoju čuvenu knjigu *Protestantska etika i duh kapitalizma* uočavajući razliku u ekonomskom učinku protestantskih i katoličkih zajednica širom Evrope i Amerike, što se može objediniti u izreci da protestanti dobro jedu dok katolici dobro spavaju. Weber uočava da bi u svakoj ekonomskoj teoriji koja utvrđuje da je čovjek racionalan i usmjeren k uvećanju profita, povećanje jedinica broja proizvoda trebalo rezultirati povećanom produktivnošću rada. Međutim, u stvarnosti je u mnogim tradicionalnim seoskim zajednicama povećanje broja jedinica proizvoda imalo upravo suprotan efekt i rezultiralo smanjenjem produktivnošću rada. Uz veću količinu jedinica proizvoda seljak, koji je navikao da zarađuje dvije i pol marke na dan, došao je do zaključka da može zaraditi isti iznos ako radi manje, što je i učinio, budući da je više cijenio slobodno vrijeme nego prihod. Izbor slobodnog vremena umjesto prihoda, odnosno izbor militarističkog života spartanskog hoplita umjesto bogatstva atenskog trgovca ili čak izbor asketskog načina života ranoga kapitalističkog poduzetnika umjesto načina života tradicionalno besposlenog aristokrata nije moguće objasniti bezličnim djelovanjem materijalnih snaga, već ovi izbori neminovno proizlaze iz sfere svijesti koju smo ovdje, u širokom smislu, nazvali ideologijom. Uistinu, središnji dio Weberova rada bio je dokazivanje da je, nasuprot Marxu, materijalni način proizvodnje daleko od toga da bude "baza", već je "nadgradnja" s korijenjem u religiji i kulturi, te da bismo razumjeli pojavu modernog kapitalizma i profit kao motiv, moramo proučavati njihove preteče na području svijesti.

Ako se osvrnemo po suvremenom svijetu, učit ćemo da je oskudnost materijalističkih teorija ekonomskog razvoja više nego očita. Škola determinističkog materijalizma *Wall Street Journala* obično ukazuje da je zadivljujući ekonomski uspjeh Azije u posljednjih nekoliko desetljeća dokaz oživotvorenja ekonomike slobodnog tržišta, zaključujući da bi sva društva imala sličan razvoj kada bi samo omogućila svom stanovništvu da slobodno ostvaruje svoj materijalni samointeres (self-interest). Svakako, slobodna tržišta i postojani politički sistemi jesu neophodan preduvjet za kapitalistički ekonomski rast, ali sigurno i kulturno nasljeđe tih društava s Dalekog istoka, radna etika i etika štednje i porodice, religijsko nasljeđe koje za razliku od Islama ne ograničava određene oblike ekonomskog ponašanja i druge, duboko usađene moralne kvalitete podjednako su važni za objašnjenje ekonomskih djelovanja tih zemalja⁷. No, intelektualna je težina materijalizma tolika da ne postoji nijedna uglednija suvremena teorija ekonomskog razvoja koja se ozbiljno bavi sviješću i kulturom kao okvirom za formiranje ekonomskog ponašanja.

Propust u razumijevanju da su korijeni ekonomskog ponašanja na području svijesti i kulture dovodi do česte greške da se materijalni uzroci pripisuju pojavama koje su u suštini idejne prirode. Primjerice, na Zapadu je uvriježeno da se reformistički pokreti nastali prvo u Kini, a nedavno i u Sovjetskom Savezu, tumače kao pobjeda materijalnoga nad idejnim, odnosno kao priznanje da idejne pobude za stimuliranje visokoproduktivne moderne ekonomije ne mogu nadomjestiti ma-

⁷ Ne treba gledati mnogo dalje nego usporediti sadašnje rezultate vijetnamskih imigranata u školskom sistemu SAD s rezultatima njihovih crnih i hispanjolskih kolega iz razreda da bismo uočili da su kultura i svijest izuzetno važni za obrazloženje ne samo ekonomskog ponašanja nego, također, gotovo svakoga drugog važnog vida života.

terijalne te da ako netko želi napredovati mora stimulirati osnovne oblike samointeresa. Međutim, veliki nedostaci socijalističkih ekonomija bili su već prije četrdeset godina očigledni onima koji su se tim pitanjima bavili. Zašto su se onda ove države tek 80-tih godina pomakle od centralnog planiranja? Odgovor na to pitanje mora se potražiti u svijesti elita i lidera koji su upravljali tim državama, a koji su se odlučili za "protestantski" život bogatstva i rizika umjesto za "katolički" put siromaštva i sigurnosti⁸. Ta promjena ni u kom slučaju nije bila neminovna zbog materijalnih uvjeta u kojima su se ove zemlje našle pred samu reformu, već je umjesto toga došla kao rezultat pobjede jedne ideje nad drugom⁹.

Za Kojéve, kao i za sve dobre hegelijance, razumijevanje pozadinskih procesa povijesti zahtijeva razumijevanje razvoja na području svijesti ili ideja, budući da će svijest u krajnjoj instanciji preurediti materijalni svijet prema svom liku. Reći da je povijest završila 1806. godine značilo je da je ideološka evolucija čovječanstva završila s idealima francuske ili američke revolucije. Premda pojedini sistemi u stvarnom svijetu možda nisu potpuno primijenili ove ideje, njihova teorijska istina je apsolutna i ne može se dalje unaprijediti. Stoga za Kojéve nije bilo važno to što se svijest poslijeratnih generacija Evropljana nije univerzalno proširila po cijelom svijetu. Ukoliko je ideološki razvoj uistinu završio, homogena država će se u konačnici pobjedonosno proširiti po cijelome materijalnom svijetu.

Nemam ni prostora a niti, iskreno rečeno, sposobnosti da naširoko branim Hegelove radikalne idealističke poglede. Ne postavlja se pitanje da li je Hegelov sistem točan, već da li njegovi pogledi mogu razotkriti problematičnu prirodu mnogih materijalističkih objašnjenja koja često uzimamo zdravo za gotovo. S tim se ne poriče uloga materijalnih faktora kao takvih. Za izvornog idealista ljudsko društvo može se izgraditi na bilo kojem arbitrarno utvrđenom skupu načela bez obzira u kakvoj su vezi ta načela s materijalnim svijetom. Činjenica je da su ljudi dokazali da mogu izdržati i najteže materijalne nedaće, a sve u ime ideja koje postoje u sferi samog duha, radilo se o božanstvu krave ili o prirodi Svetog Trojstva¹⁰.

Međutim, dok je sama čovjekova spoznaja materijalnog svijeta formirana uz pomoć njegove povijesne svijesti o tom svijetu, jasno je da materijalni svijet može povratno utjecati na postojanje određenog oblika svijesti. Izgleda da su baš to izuzetno obilje naprednih liberalnih ekonomija i neograničeno raznolika po-

⁸ Svjestan sam da je puno objašnjenje izvora reformističkih pokreta u Kini i Rusiji daleko kompliciranije od onoga što postavlja ova jednostavna formula. Sovjetska reforma, primjerice, potaknuta je u značajnoj mjeri utiskom Moskve o nesigurnosti u vojnotehnološkoj sferi. Međutim, nijedna od navedenih zemalja uoči svojih reformi nije bila u stanju takve materijalne krize da su se mogli pretpostaviti takvi iznenađujući pravci promjene.

⁹ Još uvijek nije izvjesno da li su sovjetski narodi u toj mjeri "protestanti" kao što je to Gorbačov, te da li će doista poći za njim duž cijelog puta reforme.

¹⁰ Međunarodna politika Bizantinskog carstva u vrijeme Justinijana kretala se oko sukoba između takozvanih monofizita i monotelita koji su vjerovali da je jedinstvo Svetog Trojstva pitanje prirode odnosno volje. Ovaj sukob odgovarao je donekle sukobu između pobornika različitih natjecateljskih ekipa u bizantskom Hipodromu, te doveo do nimalo beznačajne razine političkog nasilja. Moderni povjesničari skloni su tražiti izvore takvih sukoba u suprotnostima između društvenih klasa ili u sukobima nekih drugih modernih ekonomskih kategorija, te su neskloni vjerovanju da bi čovjek mogao ubiti drugog čovjeka zbog nesuglasja o prirodi Trojstva.

trošačka kultura omogućena u tim ekonomijama poticali i očuvali liberalizam u političkoj sferi. Htio bih izbjeći materijalistički determinizam koji tvrdi da liberalna ekonomija neizostavno proizvodi liberalnu politiku, budući da vjerujem da oboje, i ekonomija i politika, pretpostavljaju jedno autonomno prethodno stanje svijesti koje ih čine mogućima. No, to stanje svijesti koje dopušta rast liberalizma izgleda da se stabilizira na način na koji se to i može očekivati na kraju povijesti, ukoliko je ta svijest utvrđena izobiljem moderne ekonomije slobodnog tržišta. Za sadržaj univerzalno homogene države mogli bismo ukratko reći da je to država s liberalnom demokracijom u političkoj sferi kombinirana s lakom dostupnošću videorekordera i stereo uređaja u ekonomskoj sferi.

III

Da li smo uistinu dosegli kraj povijesti? Drugim riječima, da li postoje određene fundamentalne "suprotnosti" u ljudskom životu koje se ne mogu razriješiti u kontekstu modernog liberalizma, a koje se mogu riješiti u nekoj drugoj političko-ekonomskoj strukturi? Ako prihvatimo prethodno izložene idealističke postavke, moramo odgovor na ovo pitanje potražiti u sferi ideologije i svijesti. Naš zadatak nije da se iscrpno odgovori na izazove liberalizmu koje šire sve fanatične svjetske mesije, već da se odgovori samo na one izazove koji su utemeljeni u važnim društvenim ili političkim snagama ili pokretima koji su zbog toga dio svjetske povijesti. Za našu svrhu veoma je malo važno o kakvim čudnim stvarima razmišljaju ljudi u Albaniji ili u Burkini Faso, jer zanima nas nešto što se na stanovit način može nazvati zajedničkim ideološkim nasljedom čovječanstva.

U prošlom stoljeću dogodila su se dva osnovna izazova liberalizmu, fašizam i komunizam. Prvospomenuti¹¹ uočio je političke slabosti, materijalizam, bezakonje te nedostatak povezanosti na Zapadu kao osnovne proturječnosti liberalnih društava koje se mogu razriješiti samo pomoću snažne države koja na osnovi nacionalne isključivosti promovira nove "ljude". Fašizam, kao živuću ideologiju, uništio je drugi svjetski rat. Naravno, bio je to poraz na veoma materijalnoj razini, ali razvio se također do poraza i na razini ideja. Prilično je mnogo ljudi bilo spremno podržati fašizam sve dok se činilo da je on u trendu budućnost, zato ono što ga je uništilo kao ideju nije bila moralna odvratnost prema njemu, već je to bio izostanak uspjeha. Nakon rata većini se ljudi činilo da su njemački fašizam, kao i njegove druge evropske i azijske varijante predodređeni za samouništenje. Nakon rata nije bilo stvarnih razloga za neizbijanje novih fašističkih pokreta na drugim područjima. No, ekspanzionistički ultranacionalizam, sa svojim obećanjem beskonačnog sukoba koji vodi u katastrofalni vojni poraz, bio je potpuno izgubio svoju privlačnost. Ruševine Reicha, kao i atomske bombe bačene na Hirošimu i Nagasaki, ubile su ovu ideologiju kako na razini svijesti tako i

¹¹ Ovdje ne koristim pojam "fašizam" na najprecizniji način i potpuno sam svjestan učestalih zloupreba ovog pojma gdje se obilježava kao fašist svatko tko se nalazi desno od samog govornika. "Fašizam" ovdje označava svaki organizirani ultranacionalistički pokret sa univerzalnim težnjama - naravno, ne univerzalističkim u odnosu na svoj nacionalizam, budući da je isti po definiciji isključiv, već univerzalistički s obzirom na uvjerenje tog pokreta o njegovom pravu da gospodari drugim ljudima. Stoga se imperijalistički Japan može okvalificirati kao fašistički, dok se Paragvaj nekadašnjeg moćnika Stoessnera i Pinochetov Čile ne mogu. Očigledno je da fašističke ideologije ne mogu biti univerzalističke u smislu marksizma ili liberalizma, no struktura te doktrine može se prenijeti iz jedne zemlje u drugu.

materijalno, a svi profašistički pokreti koji su se razmnožili po njemačkom i japanskom primjeru (poput peronističkog pokreta u Argentini ili nacionalne armije Subhas Chandra Bose) nestali su nakon rata.

Ideološki izazov koji je postavila druga velika alternativa kapitalizmu, komunizam, bio je daleko ozbiljniji. Marx je, govoreći Hegelovim jezikom, tvrdio da liberalno društvo sadrži temeljnu kontradikciju koja se ne može riješiti u kontekstu samog liberalizma, a to je suprotnost rada i kapitala, koja je sve od tada bila osnovna optužba liberalizma. No, naravno, klasno je pitanje ustvari bilo uspješno razriješeno na Zapadu. Kao što je Kojève (između ostalih) uočio, egalitarizam moderne Amerike predstavlja temeljni uspjeh besklasnog društva koje je zamislio Marx. To ne znači da u Sjedinjenim Državama nema bogatih odnosno siromašnih ljudi, niti da se procijep između njih posljednjih godina nije povećao. No, izvorni uzroci ekonomske nejednakosti nisu toliko u vezi s pozadinskom pravnom i društvenom strukturom našeg društva koja je u suštini i dalje egalitaristička te umjereno redistributivna, koliko su u vezi s kulturnim i društvenim karakteristikama grupa koje čine to društvo, koji su povijesna baština predmodernih uvjeta. Na taj način siromaštvo crnaca u Sjedinjenim Državama nije urođeni proizvod liberalizma, već je prije "baština ropstva i rasizma" koji su postojali dugo nakon što je formalno ukinuto ropstvo.

Može se sa sigurnošću reći da je zbog napuštanja klasnog pitanja privlačnost komunizma u razvijenome zapadnom svijetu danas na nižoj razini nego što je bila ikada od kraja prvoga svjetskog rata. To se može uočiti na mnogo načina: u smanjenju članstva i izbornog utjecaja vodećih evropskih komunističkih partija te u njihovim očigledno revizionističkim programima, u istovremenim izbornim uspjesima konzervativnih stranaka, počevši od Velike Britanije i Njemačke do Sjedinjenih Država i Japana koje su odlučno za tržište a protiv državnocentralističkog upravljanja, kao i u intelektualnoj klimi čiji "najnapredniji" članovi više ne vjeruju da je buržoasko društvo nešto što treba prevladati. To ne znači da razmišljanja progresivnih intelektualaca u zapadnim zemljama nisu u mnogočemu duboko patološka. No, oni koji su uvjereni da budućnost neminovno mora biti socijalistička obično su veoma stari ili imaju sporedan značaj u odnosu na stvarne političke rasprave u svojim društvima.

Moglo bi se polemizirati da socijalistička alternativa nikada nije bila isuviše uvjerljiva za sjevernoatlantski svijet, te da se održala u posljednjih nekoliko desetljeća prvenstveno zahvaljujući svom uspjehu izvan toga geografskog područja. No, najviše iznenađuje odigravanje značajnih ideoloških promjena upravo u neevropskom svijetu. Zasigurno najupečatljivije promjene odigrale su se u Aziji. Zahvaljujući snazi i prilagodljivosti vlastitih kultura, Azija je početkom ovog stoljeća postala poprište borbe mnogih uvezenih zapadnih ideologija. Liberalizam je u Aziji nakon drugog svjetskog rata bio veoma slabašna biljka i danas se lako zaboravlja kako je sumorno izgledala politička budućnost Azije tek do prije deset, petnaest godina. Također se lako zaboravlja koliko se rezultat ideoloških previranja u Aziji činio značajnim za politički razvoj cijelog svijeta.

Prva azijska alternativa liberalizmu, koja je odlučno poražena, bio je fašizam predstavljen u obliku imperijalističkog Japana. Japanski fašizam (kao i njegova

njemačka verzija) poražen je snagom američkog oružja u pacifičkom ratu, a liberalna demokracija nametnuta je od strane pobjedničkih Sjedinjenih Država. Zapadni kapitalizam i politički liberalizam prenešeni su u Japan, gdje su ih Japanci prilagodili i promijenili tako da se jedva mogu prepoznati¹². Mnogi Amerikanci postali su svjesni da se japanska industrijska organizacija veoma razlikuje od one koja prevladava u Sjedinjenim Državama ili Evropi, kao i da je pitanje u kakvoj su vezi s demokracijom frakcijske promjene koje se događaju u vladajućoj liberalno-demokratskoj partiji. Međutim, i sama činjenica da su bitni elementi ekonomskog i političkog liberalizma uspješno transplatirani u jedinstvene japanske tradicije i institucije, osigurava njihov opstanak na dugu stazu. Još važniji je doprinos koji je Japan dao svjetskoj povijesti slijedeći stope Sjedinjenih Država u stvaranju istinske univerzalne potrošačke kulture koja je postala kako simbol, tako i temelj univerzalno homogene države. Putujući kroz Homeinijev Iran kratko nakon revolucije, V.S. Naipaul je očio veliko prisustvo reklama za proizvode Sony, Hitachi i JVC čija je privlačnost ostala gotovo neodoljivom unatoč nastojanjima režima da obnovi zemlju na osnovi serijskog prava. Želja za dostupnošću potrošačkoj kulturi, stvorena u velikoj mjeri zahvaljujući Japanu, odigrala je odlučujuću ulogu pri poticanju širenja ekonomskog liberalizma širom Azije, kao i pri unapređenju političkog liberalizma.

Ekonomski uspjeh ostalih novoindustrijaliziranih zemalja (NI) u Aziji sada je već poznata priča. Ono što je značajno s Hegelova stajališta jest to da politički liberalizam slijedi ekonomski liberalizam, sporije nego što su se mnogi nadali, no ipak s očiglednom neizbježnošću. I na ovom primjeru ponovno smo svjedoci pobjede ideje o univerzalnoj homogenoj državi. Južna Koreja se razvila u moderno, urbanizirano društvo, sa sve brojnijom, dobro obrazovanom srednjom klasom koja ni u kom slučaju nije mogla ostati izolirana od velikih demokratskih trendova koji je okružuju. U takvim okolnostima velikom dijelu stanovništva izgledalo je nepodnošljivim to da budu pod vlašću anarkronističkoga vojnog režima dok je Japan, tek približno za desetljeće napredniji u ekonomskom pogledu, već više od četrdeset godina imao parlamentarne institucije. Čak je i nekadašnji socijalistički režim u Burmi, koji je tolika desetljeća bio otužno izoliran od značajnijih pravaca koji su dominirali Azijom, prošle godine bio uzdrman pritiscima za ekonomsku i političku liberalizaciju. Priča se da je nezadovoljstvo s moćnikom Ne Winom počelo kada je visoki burmanski oficir zbog zdravstvenog tretmana otputovao u Singapur i proplakao od muke uvidjevši koliko je daleko socijalistička Burma zaostala za svojim aseanskim susjedima.

No, moć liberalističke ideje činila bi se daleko manje impresivnom da nije zarazila i najveću i najstariju kulturu u Aziji, Kinu. Svojim samim postojanjem komunistička Kina bila je suprotni pol za ideološku privlačnost, te kao takva predstavljala je prijetnju liberalizmu. Međutim, u posljednjih petnaest godina marksizam i lenjinizam kao ekonomski sistem gotovo su potpuno diskreditirani. Počevši s poznatim trećim plenumom 10.tog Centralnog komiteta 1978. godine,

¹² Koristim primjer Japana s nešto opreza, budući da je Kojève kasnije u svom životu došao do zaključka da je Japan sa svojom kulturom koja se zasniva na čisto formalnoj usmjerenosti dokazao da univerzalno homogena država nije pobjednička te da povijest možda ipak nije završila. Pogledati dugu bilješku na kraju drugog izdanja *Introduction à la Lecture de Hegel*, 462-463.

KP Kine je započela dekolektivizaciju poljoprivrede za 800 milijuna Kineza koji su još uvijek živjeli na selu. Uloga države u poljoprivredi smanjena je u prikupljanje poreza, dok je visoko povećana proizvodnja proizvoda opće potrošnje s ciljem da seljaci dobiju utisak o univerzalnoj homogenoj državi kao i poticaj za rad. Reforma je u samo pet godina podvostručila kinesku proizvodnju žita i postupno stvorila za Deng Xiao-Pinga čvrstu osnovicu s koje je on mogao proširiti reformu na druge dijelove ekonomije. Od kada je ova reforma krenula, ekonomski statističari još nisu započeli s opisivanjem dinamizma, inicijative i otvorenosti koji su evidentni u Kini.

Kina danas ni u kom slučaju ne predstavlja liberalnu demokraciju. Trenutno tek 20% kineske ekonomije djeluje po tržišnim načelima te, što je najvažnije, Kinom i dalje vlada samoizabrana komunistička partija koja ne daje nikakav znak da bi se željela rasteretiti vlasti. Deng nije, za razliku od Gorbačova, dao nikakvo obećanje u vezi s demokratizacijom političkog sistema, te ne postoji kineski ekvivalent *glasnosti*. Kinesko rukovodstvo je ustvari bilo mnogo opreznije u kritici Maoa i maouzma, nego što je to bio Gorbačov kritizirajući Brežnjeva i Staljina, a kineski režim i dalje zagovara marksizam i lenjinizam kao svoju ideološku osnovicu. No, svatko tko poznaje izgled i ponašanje nove tehno-kratske elite koja se sada razvija u Kini, zna da su marksizam i ideološko načelo postali gotovo nevažni za usmjeravanje politike, te da prvi put nakon revolucije buržoaski potrošački mentalitet ima u toj zemlji stvarno značenje. Različita usporavanja reforme, kampanje protiv "duhovne zagađenosti" i progoni političkih disidenata mogu se ispravno promatrati kao taktičko prilagodavanje koje se vrši u procesu upravljanja izuzetno teškim političkim prijelazom. Izbjegavajući pitanje političke reforme, uz istovremeno postavljanje ekonomije na novu osnovu, Deng je uspio otkloniti rušenje autoriteta koje prati Gorbačovljevu *perestrojku*. No, kako se ekonomska vlast smanjuje a ekonomija postaje otvorenija spram vanjskog svijeta, zamah liberalnih ideja i dalje je veoma snažan. U ovom trenutku više od 20 tisuća kineskih studenata studira u SAD i u drugim zapadnim zemljama i gotovo svi su djeca kineske elite. Teško je povjerovati da će, kada se vrate kući da bi upravljali zemljom, prihvatiti da Kina bude jedina zemlja u Aziji na koju nije značajnije utjecao trend demokratizacije. Studentske demonstracije koje su prvo izbile u prosincu 1986, te su nedavno ponovljene povodom Hu Yao-Bangove smrti, bile su samo početak nečega što će također neumitno postati rastući pritisak za promjene političkog sistema.

Ono što je sa stajališta svjetske povijesti važno o Kini, nije trenutno stanje njezine reforme niti čak njezini izgledi za budućnost. Središnje je pitanje činjenica da Narodna Republika Kina više ne može igrati ulogu svjetionika za liberalne snage širom svijeta, bilo da se radi o gerilcima u nekoj azijskoj džungli ili o pariškim studentima srednje klase. Maoizam je, umjesto obrasca za budućnost Azije, postao anarkronizam, te su upravo stanovnici centralne Kine ustvari došli pod značajni utjecaj napretka i dinamičnosti prekomorskih sunarodnjaka - riječ je o konačnoj ironičnoj pobjedi Tajvana.

No, kolika god bila važnost tih promjena u Kini, upravo su promjene u Sovjetskom Savezu - izvornoj "domovini svjetskog proleterijata" - bile one koje su udarile zadnji čavao u lijes marksističko-lenjinističke alternative liberalnoj demokraciji. Mora biti jasno da, što se tiče formalnih institucija, nije mnogo pro-

mijenjeno u toku četiri godine od kada je Gorbačov došao na vlast. Slobodna tržišta i zadružni pokret predstavljaju samo maleni dio sovjetske privrede koja je i dalje centralno planirana. Političkim sistemom još uvijek dominira komunistička partija koja se tek počela iznutra demokratizirati i dijeliti vlast s ostalim grupama. Režim i dalje tvrdi da želi samo modernizirati socijalizam, te da marksizam i lenjinizam ostaju njegova idološka osnova i, napokon, Gorbačov je suočen s potencijalno snažnom konzervativnom opozicijom koja bi mogla uništiti mnoge od dosadašnjih promjena. Nadalje, teško je biti isuviše vatren o tome kakve šanse za uspjeh imaju reforme koje predlaže Gorbačov, kako u sferi ekonomije, tako i u sferi politike. No, moj cilj nije kratkoročna analiza događaja, kao ni proricanje za političke svrhe, već uočavanje pozadinskih trendova u sferi ideologije i svijesti. U tom smislu jasno je da se dogodila zapanjujuća promjena.

Emigranti iz Sovjetskog Saveza govorili su unatrag gotovo cijelu generaciju da nitko u toj zemlji više istinski ne vjeruje u marksizam i lenjinizam, te da se to najviše odnosi na sovjetsko rukovodstvo koje je samo iz pukog cinizma nastavilo izgovarati marksističke slogane. Činilo se da su korupcija i dekadencija sovjetske države iz nedavne ere Brežnjeva bile malo važne, jer sve dok je sama država odbijala da stavi pod pitanje bilo koje od temeljnih načela sovjetskog društva, sistem je mogao funkcionirati zadovoljavajuće iz puke inercije, te je čak mogao ostvariti stanoviti dinamizam na području vanjske i obrambene politike. Marksizam i lenjinizam bili su poput magične čarolije koja je, premda apsurdna i lišena značenja, bila jedina zajednička osnova oko koje se rukovodstvo moglo suglasiti pri upravljanju sovjetskim društvom.

Ono što se dogodilo unatrag četiri godine od kada je Gorbačov došao na vlast jest revolucionarni atak na najosnovnije institucije i načela staljinizma. Dogodila se zamjena tih načela s drugim načelima koje ne možemo izjednačiti s liberalizmom kao takvim, no liberalizam im služi kao jedina zajednička nit. To je najuočljivije u ekonomskoj sferi gdje su reformski ekonomisti okupljeni oko Gorbačova postajali postupno sve radikalniji u svojoj podršci slobodnim tržištima, čak do te razine da neki poput Nikolaja Shmeleva ne mare što ih u javnosti uspoređuju s Miltonom Friedmanom. U trenutno najsnažnijoj školi sovjetskih ekonomista sada postoji istinsko suglasje o tome da su centralno planiranje i naredbodavni sistem alokacije sredstava osnovni uzrok ekonomske neefikasnosti, te da ako sovjetski sistem želi ikada ozdraviti, mora dopustiti slobodno i decentralizirano odlučivanje o investicijama, radu i cijenama. Nakon nekoliko početnih godina ideološke zbuđenosti ta načela su konačno politički oživotvorena donošenjem novih zakona o samostalnosti poduzeća, zakona o zadrugama te, napokon, 1988. zakona o zakupu i porodičnoj poljoprivredi. Naravno, ima ogromnih propusta u primjeni reforme, a najuočljiviji je nedostatak temeljite reforme cijena. No, problem više nije konceptualanog karaktera. Čini se da Gorbačov i njegovi namjesnici prilično dobro poznaju ekonomsku logiku marketizacije, ali poput lidera neke od zemalja trećeg svijeta koja se suočava s MMF boje se socijalnih posljedica prestanka potrošačkih subvencija i drugih oblika ovisnosti o državnom sektoru.

U političkoj sferi predlagane promjene sovjetskog ustava, pravnog sistema i partijskog statuta daleko se manje mogu izjednačavati s utemeljenjem liberalne države. Gorbačov je govorio o demokratizaciji prvenstveno u sferi unutrašnjih

partijskih odnosa, pokazavši slabu namjeru da okonča monopol vlasti komunističke partije. Uistinu, politička reforma nastoji legitimirati te stoga i ojačati vlast KP SSSR-a¹³. Međutim, opća načela na kojima se temelje mnoge reforme, a to je da "ljudi" treba da budu potpuno odgovorni za vlastite poslove, da viša politička tijela mora biti odgovorna nižim tijelima, a ne obratno, da slovo zakona moraju biti snažnije od arbitrarnih akcija policije (uz diobu vlasti i nezavisnost sudstva), da vlasnička prava moraju biti pravno zaštićena, da se osigura otvorena rasprava o pitanjima od javnog interesa uz pravo na javno neslaganje, da se sovjet utemelji kao forum u kojem mogu sudjelovati svi sovjetski građani, te da se utemelje tolerantnija i pluralistička politička kultura, polaze od izvora koji je suštinski stran marksističko-lenjinističkoj tradiciji SSSR-a, čak i onda kad su ta načela nedovoljno artikulirana i slabo primijenjena u praksi.

Gorbačovljeve ponovljene tvrdnje da on ne čini ništa više od toga da samo pokušava obnoviti izvorno značenje lenjinizma same su po sebi svojevrsan orvelijanski novogovor. Gorbačov i njegovi saveznici uporno ne odustaju od razmišljanja da je unutarpartijska demokracija bila svojevrsna bit lenjinizma, te da su razni oblici otvorenih rasprava, tajno glasanje na izborima te zakonitost dio lenjinističkog nasljedstva koje je kasnije korumpcionirano od strane Staljinova. Iako bi gotovo svatko bio dobar u usporedbi sa Staljinom, postavlja se pitanje da li je moguće povući tako oštru granicu između Lenjinova i njegova nasljednika. Suština Lenjinova demokratskog centralizma bio je centralizam, a ne demokracija. To znači potpuno stroga, monolitna i disciplinirana diktatura hijerarhijski organizirane, avangardne komunističke partije koja govori u ime demosa. Sve Lenjinove oštre kritike Karla Kautskog, Rose Luxemburg te raznih drugih menjševika i socijademokratskih takmaca, da ne spominjemo njegovo preziranje "buržoaskih zakonitosti" i sloboda, utemeljeni su na njegovom dubokom uvjerenju da demokratski upravljana organizacija ne može uspješno provesti revoluciju.

Gorbačovljeva tvrdnja da traži povratak istinskom Lenjinu može se veoma jednostavno razumjeti. Potičući potpuno razotkrivanje staljinizma i brežnjevizma kao korijena sadašnjih problema u SSSR-u, njemu je potrebna neka točka iz sovjetske povijesti na kojoj bi mogao utemeljiti legitimnost kontinuirane vladavine KP SSSR-a. No, Gorbačovljevi taktički zahvati ne smiju nas omesti u spoznaji kako načela demokratizacije i decentralizacije koja je postavio u ekonomskoj i političkoj sferi značajno odstupaju od temeljnih pravila marksizma i lenjinizma. Uistinu, kada bi se ostvarila većina sadašnjih reformskih prijedloga teško je razumjeti kako bi sovjetska ekonomija bila više socijalistička od ekonomije zapadnih zemalja s razvijenim javnim sektorom.

U ovom trenutku Sovjetski Savez ne možemo ni u kom slučaju opisati kao liberalnu ili demokratsku zemlju, niti mislim da je isuviše vjerojatno da će perestrojka u toj mjeri uspjeti da bi ti epiteti bili izgledni u nekoj bliskoj budućnosti. No, na kraju povijesti nije neophodno da sva društva postanu uspješna liberalna društva, već to da ona okončaju svoje ideološke pretenzije za predstavljanjem različitih i viših oblika ljudskog društva. Upravo u tom smislu smatram da se

¹³ Međutim, isto se ne odnosi na Poljsku i Mađarsku čije su komunističke partije poduzele korake k istinskoj diobi vlasti i pluralizmu.

nešto izuzetno važno dogodilo u Sovjetskom Savezu u posljednjih nekoliko godina. Kritike sovjetskog sistema, sankcionirana od strane Gorbačova, bile su u toj mjeri cjelovite i razarajuće da ima veoma malo nade za lagan povratak u staljinizam ili brežnjevizam. Gorbačov je konačno dopustio ljudima da kažu ono što su privatno godinama znali, a to je da su magične čarolije marksizma i lenjinizma besmislica, da sovjetski socijalizam nije u bilo kom pogledu superiorniji od Zapada, nego je ustvari ogroman promašaj. Konzervativna opozicija u SSSR-u koju čine i obični radnici koji se boje nezaposlenosti i inflacije, kao i partijski rukovodioci uplašeni da će izgubiti posao i privilegije, glasna je, te može postati dovoljno snažna da prisili Gorbačova na ostavku u nekoliko narednih godina. No, ono što žele obje grupe jesu tradicija, red i autoritet. Oni ne očituju duboku privrženost marksizmu i lenjinizmu osim u onoj mjeri u kojoj su u te svjetonazore uložili značajni dio svojih života.¹⁴ Da bi se mogla ponovno izgraditi nakon Gorbačovljeva rušilačkog djelovanja, vlast će se morati zasnivati na nekoj novoj, energičnoj ideologiji koja se za sada još nije pojavila na obzorju.

Ako za trenutak prihvatimo da su fašistički i komunistički izazovi liberalizmu mrtvi, preostaju li ikogi drugi ideološki takmaci? Drugim riječima, postoje li suprotnosti u liberalnom društvu izvan onih koji pripadaju nerješivih? Dvije se mogućnosti same javljaju: religija i nacionalizam.

Posljednjih godina široko je zapaženo jačanje religioznog fundamentalizma u krišćanskoj, židovskoj i muslimanskoj tradiciji. Postoji sklonost k razmišljanju da oživljavanje religije na stanovit način svjedoči o širokom nezadovoljstvu s bezličnošću i duhovnom prazninom liberalnih potrošačkih društava. No, dok je praznina u jezgri liberalizma najvjerojatnije nedostatak ideologije (uistinu, riječ je o mani koja se prepoznaje i bez poznavanja religije¹⁵) nije potpuno jasno da se to može nadoknaditi kroz politiku. Sâm po sebi moderni liberalizam bio je povijesno posljedica slabosti religijski zasnovanih društava koja, ne mogavši se suglasiti o prirodi dobrog života, nisu mogla osigurati čak ni minimalne preduvjete za mir i postojanost. U suvremenom svijetu samo je islam ponudio teokratsku državu kao političku alternativu i liberalizmu i komunizmu. No, ta doktrina slabo je privlačna za nemuslimane, te je teško povjerovati da će ovaj pokret ostvariti neki opći značaj. Ostali, neorganiziraniji religijski impulsi uspješno su zadovoljeni unutar sfere osobnog života koji je dopušten u liberalnim društvima.

Druga temeljna "proturječnost" koju liberalizam možda ne može riješiti jest ona koju sa sobom donose nacionalizam i drugi oblici rasne i etničke svijesti. Neumitno je točno da je sukob, sve od bitke kod Jena, u velikoj mjeri imao svoje korijenje u nacionalizmu. Dva kataklizmička svjetska rata u ovom stoljeću izlegla su se iz različito maskiranog nacionalizma u razvijenom svijetu. No, dok su te strasti donekle prigušene u poslijeratnoj Evropi, još su uvijek snažne u trećem svijetu. U povijesti je nacionalizam bio prijetnja liberalizmu u Njemačkoj, a to je još uvijek u izdvojenim dijelovima "postpovijesne" Evrope, poput Sjeverne Irske.

¹⁴ Prethodno se naročito odnosi na vodećega sovjetskog konzervativca, donedavno drugog sekretara Jegora Ligačova koji je javno uočio mnoge od dubokih nedostataka iz razdoblja Brežnjeva.

¹⁵ Prvenstveno mislim na Rousseaua i zapadnu filozofsku tradiciju koja od njega polazi, a koja je bila veoma kritična prema Lockovom i Hobbsovom liberalizmu, premda bi se liberalizam mogao kritizirati i s pozicije klasične političke filozofije.

Međutim, nije posve izvjesno da nacionalizam predstavlja nepomirljivu proturječnost u srcu liberalizma. Kao prvo, nacionalizam ne predstavlja samo jednu jedinu pojavu već nekoliko pojava, u rasponu od blage kulturne nostalgije do visokoorganizirane i podrobno izgrađene doktrine nacionalsocijalizma. Samo sistematični nacionalizmi poput potonjih mogu se okvalificirati kao formalna ideologija na razini liberalizma ili komunizma.

Velika većina svjetskih nacionalističkih pokreta nema politički program osim negativne želje da se odvoji od neke druge grupe ljudi, te, također, ne nudi nikakav cjeloviti program za društveno-ekonomsku organizaciju. Kao takvi, ti pokreti odgovaraju onim doktrinama i ideologijama koje isto tako ne nude nikakve programe. Premda nacionalistički pokreti o kojima je riječ mogu predstavljati izvor sukoba u liberalnim društvima, taj sukob ne dolazi toliko iz liberalizma samog po sebi koliko proizlazi iz činjenice da je liberalizam o kojem je riječ nepotpun. Naravno, veliki dio svjetskih etničkih i nacionalističkih napetosti može se objasniti kroz problem ljudi koji su prisiljeni da žive u nepredstavničkim političkim sistemima koje sami nisu izabrali.

Iako je nemoguće zanemariti mogućnost iznenadne pojave novih ideologija ili prethodno neizraženih proturječnosti u liberalnim društvima, sadašnji svijet čini se kao da potvrđuje da se temeljna načela društveno-političke organizacije nisu značajnije razvila od 1806. godine. Mnogi ratovi i revolucije koji su od tada vođeni, poduzimani su u ime ideologija koje su tvrdile da su naprednije od liberalizma. No, njihove namjere raskrinkala je povijest. U međuvremenu, pomogli su da se univerzalno homogena država proširi do razine na kojoj može imati značajan utjecaj na opći karakter međunarodnih odnosa.

IV

Kakve posljedice ima kraj povijesti na međunarodne odnose? Vidljivo je da veliki dio trećeg svijeta ostaje uglubljen u povijest, te će još mnogo godina biti područje sukoba. No, usredotočimo se za sada na veće i razvijenije zemlje svijeta koje uostalom čine veći dio svjetske politike. Ne treba očekivati da će se Rusija i Kina u skoroj budućnosti kao liberalna društva priključiti razvijenim zemljama Zapada. No, pretpostavimo za trenutak da marksizam i lenjinizam prestanu biti činioци koji usmjeravaju vanjske politike tih zemalja. Ova varijanta za sada još nije prisutna, no nekoliko posljednjih godina učinilo ju je stvarno mogućom. Kako će se pri takvom sklopu opće karakteristike deideologiziranog svijeta razlikovati od karakteristika onog svijeta kojega poznamo?

Najizvjesniji je odgovor — ne previše. To je zbog toga što je među mnogim promatračima međunarodnih odnosa veoma rasprostranjeno vjerovanje da se ispod lica ideologije nalazi tvrda jezgra velike snage, a to je nacionalni interes koji osigurava prilično visoku razinu suparništva i sukoba između nacija. Uistinu, prema jednoj akademski popularnoj školi teorije međunarodnih odnosa, sukob je sadržan u međunarodnom sistemu samom po sebi. Da bismo razumjeli izgled za sukob, moramo promatrati oblik tog sistema — primjerice, da li je taj sistem dvopolan ili višepolan — a ne posebnu značajku nacija i režima koji čine sistem. Ova škola, u biti, na međunarodne odnose primjenjuje Hobbesovo viđenje politike, pretpostavljajući da su agresivnost i nesigurnost opće značajke ljudskih društava, a ne proizvod određenih društvenih okolnosti.

Pobornici ove linije razmišljanja uzimaju odnose među sudionicima u klasičnoj evropskoj ravnoteži snaga iz devetnaestog stoljeća kao model za to kako bi izgledao deideologizirani suvremeni svijet. Charles Krauthammer nedavno je objasnio da bi se, kada bi kao rezultat Gorbačovljevih reformi SSSR bio lišen marksističko-lenjinističke ideologije, ponašanje te zemlje vratilo na ono koje je u devetnaestom stoljeću imala carska Rusija¹⁶. Za Krauthammera je ovo videnje izvjesnije nego opasnost od komunističke Rusije. Krauthammer, također, ukazuje na to da će u međunarodnom sistemu i dalje postojati značajna razina suparništva i sukoba, baš kao što je to recimo bilo tokom prošlog stoljeća između Rusije, Engleske ili Wilhelmove Njemačke. To je, naravno, pogodna točka gledišta za ljude koji žele priznati da se nešto važno mijenja u Sovjetskom Savezu, ali ne žele prihvatiti odgovornost za predlaganje radikalnoga političkog preusmjerenja koje proizlazi iz takvog gledišta. No, da li je to istinito?

U stvari, predodžba da je ideologija nadgradnja postavljena na temelj trajnih interesa velikih sila veoma je dvojbjen prijedlog. Ne postoji neki opći način na koji država utvrđuje svoj nacionalni interes, već se on zasniva na nekoj vrsti prethodne ideološke baze, baš kao što smo vidjeli da je ekonomsko ponašanje određeno prethodnim stanjem svijesti. U ovom stoljeću države su prihvatile visoko artikulirane doktrine s izričitim programima vanjske politike, proglašavajući, poput marksizma i lenjinizma te nacionalsocijalizma, ekspanzionizam legitimnim.

Ekspanzionističko i supraričko ponašanje među evropskim državama devetnaestog stoljeća nije se temeljilo na ništa manje ideološkoj osnovi — tek dogodilo se da je vodeća ideologija bila manje izričita od doktrina dvadesetog stoljeća. "Najliberalnija" evropska društva bila su neoliberalna u onoj mjeri u kojoj su vjerovala u legitimnost imperijalizma, odnosno u pravo jedne nacije da vlada drugim nacijama ne uvažavajući želje onih kojima se vlada. Opravdanja imperijalizma razlikovala su se od nacije do nacije: od grubog vjerovanja u legitimnost sile, naročito primijenjene na Ne-evropljane, preko tereta bijelog čovjeka i evropske misije pokrštavanja, do želje da se obojenim ljudima omogući pristup kulturi Rabelaisa i Moliera. Međutim, kakva god bila određena ideologijska osnova, svaka "razvijena" zemlja vjerovala je u prihvatljivost vladavine viših civilizacija nad nižim, uključujući, usput rečeno, odnos Sjedinjenih Država prema Filipinima. To je u drugoj polovici stoljeća dovelo do poriva za čistim teritorijalnim proširenjem i odigralo, nipošto beznačajnu, ulogu u uzrokovanju Velikog rata.

Radikalni i deformirani rezultat imperijalizma devetnaestog stoljeća bio je njemački fašizam. Ideologija koja je opravdavala pravo Njemačke da vlada ne samo neevropskim narodima nego i svim nenjemačkim narodima. Međutim, u retrospektivi čini se da je Hitler predstavljao bolesnu stranputicu u odnosu na opći smjer evropskog razvitka, te je od njegova žestokog poraza legitimnost bilo kojeg teritorijalnog proširenja bila potpuno diskreditirana¹⁷. Od drugog svjetskog rata evropski je nacionalizam bio obzubljen, lišen ikakva stvarnog značaja za vanjsku politiku, prouzrokujući da model ponašanja velikih sila iz devetnaestog

¹⁶ Pogledati njegov članak "Izvan hladnog rata", *New Republic*, prosinac 1988.

¹⁷ Evropskim kolonijalnim silama poput Francuske, trebalo je nakon rata nekoliko godina da priznaju nelegitimnost svojih imperija. No, dekolonijalizacija je bila neizbježna posljedica pobjede saveznika, utemeljena na obećanju da će se obnoviti demokratske slobode.

stoljeća postane istinski anakronizam. Najekstremniji oblik nacionalizma koji se od 1945. godine očitovao u bilo kojoj evropskoj zemlji jest degolizam čija je samosvijest bila u velikoj mjeri ograničena na područje besmislene politike i kulture. Međunarodni život za onaj dio svijeta koji je dosegao kraj povijesti daleko je zaokupljeniji ekonomijom nego politikom ili strategijom.

Razvijene zemlje Zapada i dalje održavaju obrambeni sistem, a u poslijeratnom razdoblju energično su se natjecale za prestiž u odgovoru na komunističku opasnost proširenu po svijetu. Ovim ponašanjem, međutim, upravljala je vanjska opasnost od država koje posjeduju očigledno ekspanzionističku ideologiju, te koje bez te ideologije ne bi postojale. Kada bi zaista ozbiljno shvatili "neorealističku" teoriju, morali bi vjerovati da bi se, u slučaju da Rusija i Kina iščeznu s lica zemlje, "prirodno" suparničko ponašanje ponovno uspostavilo među zemljama OECD-a. To znači da bi se Zapadna Njemačka i Francuska jedna protiv druge naoružale kao što su to činile 1930-ih, Australija i Novi Zeland bi slale vojne savjetnike da onemoguće jedna drugoj napredovanje u Africi, a granica između SAD i Kanade postala bi utvrđena. Takva je budućnost, naravno, apsurdna. Bez marksističko-lenjinističke ideologije daleko ćemo prije doživjeti "opću marketizaciju" svjetske politike nego dezintegraciju EEZ u suparništvo devetnaestog stoljeća. Uistinu, kao što potvrđuje naše iskustvo s Evropom u pitanjima kao što su terorizam ili Libija, Evropa je otišla mnogo dalje u uskraćivanju legitimnosti upotrebi sile u međunarodnoj politici, pa čak i u slučaju samoobrane.

Zanimljiva je zato automatska pretpostavka da bi Rusija lišena ekspanzionističke komunističke ideologije nastavila tamo gdje je stao car prije boljševičke revolucije. Ona pretpostavlja da je u međuvremenu evolucija ljudske svijesti stajala na miru, te da će se Sovjeti koji su usput prikupljali moderne ideje s područja ekonomije vratiti shvaćanjima vanjske politike koja su cijelo stoljeće zastarjela u odnosu na ostatak Evrope. To u svakom slučaju nije ono što se dogodilo Kini nakon što je započela proces svojih reformi. Kinesko suparništvo i ekspanzionizam na svjetskoj sceni gotovo su iščezli. Peking više nije pokrovitelj maoističkim pobunama i pokušajima da se osigura utjecaj u dalekim afričkim zemljama, kao što je to činio 1960-ih. To ne znači da suvremena kineska vanjska politika i dalje nema svojih problematičnih aspekata, kao što je nepromišljena prodaja tehnologije raketnih projektila na Srednjem istoku, te očitovanje tradicionalnog ponašanja velike sile u pokroviteljstvu nad Crvenim Kmerima sukobljenim s Vijetnamom. No, prošlost se može objasniti trgovinskim motivima, dok je potonje zaostatak ranijih, ideološki zasnovanih rivalstava. Nova Kina mnogo više sliči degolističkoj Francuskoj nego Njemačkoj pred prvi svjetski rat. Pravo je pitanje, međutim, u kojoj je mjeri sovjetsko rukovodstvo usvojilo svijest univerzalno homogene države u posthitlerovskoj Evropi. Prema pisanjima liberalne sovjetske inteligencije, kao i na temelju vlastitih kontakata, ne dvoumim se da je ta inteligencija, okupljena oko Gorbačova, u zadivljujuće kratkom vremenu dospjela do koncepcije o kraju povijesti. Pritom nisu bili beznačajni susreti koje je nakon ere Brežnjeva sovjetska inteligencija ostvarila s utjecajnijom evropskom kulturom koja je okružuje. "Novo političko razmišljanje", što je opći naziv za njihove poglede, opisuje svijet kojim dominiraju ekonomski problemi, svijet u kojem nema ideoloških osnova za značajnije sukobe među nacijama i u kojem, u skladu s tim, upotreba vojne sile postaje sve nelegitimnijom. Ministar vanjskih poslova Shevardnadze rekao je u vezi s tim sredinom 1988: "Borba između dva suprotstvaljena sistema više nije određujuća

tendencija sadašnjeg vremena. U modernom trenutku, sposobnost da se na ubrzanjoj razini izgrađuje materijalno bogatstvo temeljeno na visokovrednovanoj znanosti te na visokim tehnikama i tehnologiji, pravedna raspodjela tog bogatstva i cjeloviti zajednički naponi da se obnove i zaštite izvori neophodni za opstanak čovječanstva dobivaju odlučujući značaj.¹⁸

Postpovijesna svijest koju predstavlja "novo razmišljanje" jest, međutim, samo jedna vizija budućnosti Sovjetskog Saveza. U Sovjetskom Savezu oduvijek je postojala veoma snažna struja velikoruskog šovinizma koji je od pojave glasnosti pronašao mogućnost za slobodnije očitovanje. Moguć je na neko vrijeme povratak klasičnom marksizmu i lenjinizmu, jednostavno kao svojevrsnoj okupljajućoj točki za one koji žele obnoviti autoritet koji je Gorbačov rasipao. No, u Poljskoj, marksizam i lenjinizam su mrtvi kao mobilizirajuća snaga: pod njihovom parolom ljudi se više ne mogu primorati da više rade, a njihovi sljedbenici su izgubili svoje samopouzdanje. Međutim, za razliku od propagatora tradicionalnog marksizma i lenjinizma, ultranacionalisti u SSSR-u strastveno vjeruju u svoju slavofilsku stvar, te se dobiva dojam da fašistička alternativa ovdje nije potpuno izivljena.

Zatim, Sovjetski Savez stoji na raskršću: može nastaviti putem koji je prije četrdeset i pet godina postavila zapadna Evropa, tj. putem kojim je nastavila većina Azije, ili pak može spoznati vlastitu posebnost i ostati zaglavljen u povijesti. Izbor koji izvrši SSSR bit će za nas veoma važan, osobito ako se imaju u vidu veličina Sovjetskog Saveza i njegova vojna moć. Ta snaga će nas i dalje zaokupljati i usporavati naše razumijevanje da smo već doprijeli na drugu stranu povijesti.

V

Odlazak marksizma i lenjinizma prvo iz Kine, a zatim iz Sovjetskog Saveza, značit će kraj te ideologije kao živuće ideologije sa svjetskim povijesnim značenjem. Još neko vrijeme ostat će nekoliko osamljenih istinskih poklonika u mjestima kao što su Managua, PyongYang ili Cambridge, Massachusetts. No, činjenica da ne postoji nijedna jedina velika zemlja koja se bavi tom ideologijom, potpuno ruši njezina nastojanja da bude avangarda ljudske povijesti. Smrt ove ideologije donosi porast "opće marketizacije" međunarodnih odnosa, kao i smanjenje izgleda za značajniji konflikt među državama.

No, to ni u kom slučaju ne znači kraj međunarodnih konflikata kao takvih. Svijet na toj razini bio bi razdvojen na dio koji je povijestan i dio koji je postpovijestan. Sukob između zemalja koje su još uvijek u povijesti, kao i između tih zemalja i zemalja na kraju povijesti još uvijek bi bio moguć. Čak i u postpovijesnom svijetu još uvijek bi bila prisutna visoka, možda čak i rastuća razina etničkog i nacionalističkog nasilja, budući da se radi o impulsima koji još uvijek nisu ispražnjeni. Palestinci i Kurdi, Sikhi i Tamil, irski katolici i Wallooni, Armeni i Azerbejdžanci nastavit će sa svojim nerazriješenim tegobama. Pod time

¹⁸ Vestnik Ministerstva Inostrannikh Del SSR, br. 15 (kolovoz 1988), 27-46. "Novo razmišljanje", naravno, služi propagandističkoj svrsi pri uvjeravanju zapadne javnosti o sovjetskim dobrim namjerama. No, činjenica da je riječ o dobroj propagandi ne znači da oni koji su je kreirali ne uzimaju ozbiljno mnoge od tih ideja.

se podrazumijeva da će terorizam i ratovi za nacionalno oslobođenje i dalje biti značajan predmet na međunarodnome dnevnom redu. No, sukobi velikih razmjera moraju uključivati velike države još uvijek uhvaćene u stisak povijesti, a čini se da te zemlje odlaze sa scene.

Kraj povijesti bit će veoma tužno vrijeme. Borbu za priznanje, spremnost da se žrtvuje život za isključivo apstraktne ciljeve, opću svjetsku ideološku borbu koja je zahtijevala odvažnost, hrabrost, maštovitost i idealizam zamijenit će ekonomski proračuni, beskrajno rješavanje tehničkih problema, briga za okruženje i zadovoljenje istančanih potrošačkih zahtjeva. U postpovijesnom vremenu neće biti ni umjetnosti niti filozofije, postojat će tek neprekidna briga o muzeju ljudske povijesti. Ja osjećam u sebi i vidim u drugima oko sebe snažnu nostalgiju za vremenom kada je postojala povijest. Ustvari, takva nostalgija još će neko vrijeme nastaviti podsticati suparništvo i sukob u postpovijesnom svijetu. Iako sam svjestan njegove neizbježnosti, imam ambivalentne osjećaje o civilizaciji koja je nakon 1945. nastala u Evropi, uključujući njezine sjeverno-atlantske i azijske ogranke. Možda će i sam pogled na stoljeća dosade na kraju povijesti poslužiti da povijest počne još jednom.

Prevela s engleskog:

Sanda Erdelez

Francis Fukuyama

THE END OF HISTORY?

Summary

The twentieth century has witnessed the fall of the developed world into the paroxysm of ideological violence while liberalism first settled accounts with the remnants of absolutism, then with Bolshevism and Fascism, and finally with a renewed Marxism that threaten to bring the world into the final apocalypse of atomic war. The triumph of Western liberal democracy can primarily be seen in the complete exhaustion of realizable systematic alternatives. What we might be witnessing is not only the end of the cold war or the passing of some determined period of post-war history, but the end of history as such. What is happening is the extreme point of humanity's ideological evolution and the universalizing of Western liberal democracy as the final phase of human government. The victory of liberalism has primarily taken place in the area of ideas or of consciousness and is still incomplete in the real or material world. At the end of history the global ideological struggle that required boldness, courage, imagination, and idealism, will be replaced by economic calculation and an continuous addressing of technical problems, as well as environmental care and the satisfying of subtle consumers' requests.